

Yahyâ Kemâl ve Ahmet Hâşim'de “Anne” İmajı

“Mother” Image in Yahyâ Kemâl and Ahmet Hâşim

Melih ERZEN*

ÖZET

Yahyâ Kemâl ve Ahmet Hâşim, Türk şiirinin yenileşme sürecinde kendilerine özgü şiir anlayışları ve nâzım teknikleriyle yer edinmiş iki önemli şahsiyettir. Hayat ve sanatları dikkatle incelendiğinde, bu şairlerin ortak noktalarının yalnızca şiirdeki başarıları olmadığı anlaşılır. Anneye aşırı derecede bağlılık, oldukça duyarlı geçen çocukluk günleri, annenin zamansız ölümü, geçmişe duyulan derin özlem ve ömür boyu süren müzmin yalnızlık, adeta onların ortak kaderidir. Farklı cepheleriyle anne, bu şairlerin hayat ve şahsiyetlerinde belirleyici rol oynadığı gibi kaleme aldıkları şiirlerde sıkça yer bulması bakımından da edebiyat araştırmalarına kapı aralar. Bu çalışmada, anne imgesinin, Yahyâ Kemâl ve Ahmet Hâşim'in şiirlerindeki kullanımı tespit edilmek istenmiştir. Bu çabanın Türk edebiyatında özel yeri bulunan iki sanatçının portresini çizme ve şiirini anlama noktasında katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Üstelik, anneden hareketle, bu şairlerin din ve medeniyet tasavvuruna, ölüme ve hüznü yükledikleri anlamlara ya da hayal ettikleri ideal sevgiliye ilişkin ipuçları yakalamak da mümkündür.

ANAHTAR KELİMELELER

Yahyâ Kemâl, Ahmet Hâşim, Türk şiiri, anne, hayat–edebiyat ilişkisi

ABSTRACT

Yahyâ Kemâl and Ahmet Hâşim are the two prominent figures who had acquired the place in the innovation process of Turkish poetry with their understanding of poetry and verse techniques unique to them. When their life and art have carefully been examined, it has been understood that the common features of these poets has not only been the achievements in poetry. Excessive loyalty to the mother, the childhood days passing rather sensitive, the mother's untimely death, deep yearning longing for the past and chronic loneliness lasting for a lifetime

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi, erzenmelih@gmail.com

are almost their common destiny. Mother with different fronts opens the door to their studies of literature in terms of having frequently place in the poems they penned as playing a decisive role in the lives and personalities of these poets. In this study, the mother image's use in the poems of Yahyâ Kemâl and Ahmet HâŖim has been wished to be determined. It has been considered that this effort would contribute in drawing the portraits and understanding the poetry of two artists having a special place in Turkish literature. Moreover, the movement from mother, it is possible to catch the meanings these poems refered to the religion, the dream of civilization, death and sorrow or the tips related to the ideal lover they dreamed.

•

KEY WORDS

Yahyâ Kemâl, Ahmet HâŖim, Turkish poetry, mother, relationship of life–literature

Giriş

Bireyin hayata hazırlanmasında ve karakterinin şekillenmesinde, bir mensubu olarak dünyaya geldiği aile büyük önem taşır. Bu yüzden aile, toplumun küçük bir modeli ve sosyal düzene uzanan köprüsü şeklinde değerlendirilmiştir. (Wechsellberg-Puyn 1996: 15) Anne ise doğurganlık vasfı dolayısıyla, çocuğun yetiştirilmesi hususunda asıl sorumluluğu üstlenen kişidir. Bu bakımdan doğal olarak çocuk ve anne arasında özel bir iletişim dünyası meydana gelmiş olur. Çocuk için anne, güven kaynağıdır; hayatın zorlukları karşısında sığınacak ilk kişidir ve adeta telâştan, sıkıntılardan soyutlanmış mutlu dünyanın garantisi konumundadır. Bu sebeple anne - çocuk arasındaki bağ ile bunun birey yaşamındaki derin etkisi, sosyal bilimlerin üzerinde dikkatle durduğu konulardan birine dönüşmüştür.¹ Benzer bir ilginin zaman zaman edebiyat araştırmalarına yansıdığı da söylenebilir. Nitekim sanatçının eserlerine yaşamından hareketle yönelmek ve edebî eserde otobiyografik izler yakalamak, edebiyat araştırmalarında kullanılan yöntemlerden biridir. Bu durumda "anne" de yapılan araştırmaların konusunu teşkil edebilmektedir. Bilhassa çocukluk yıllarında - yani anneye güçlü hislerle bağlı olunan erken yaşlarda- annesini yitirmiş sanatçıların, eserlerinde "anne"ye çokça yer verdikleri görülmektedir. Türk edebiyatında da buna dair birçok örnek göstermek mümkündür. İbrahim Şinâsî'nin Paris'ten annesine yazdığı mektup, Abdülhak Hamid'in "Vâlidem" adlı şiiri, Tevfik Fikret'in anne merhametini merkeze aldığı "Validem" ve "Hasta Çocuk" şiirleri, Rıza Tevfik'in ölüm temalı bazı şiirleri Tanzimat sonrası Türk edebiyatından örnek gösterilebilecek ilk numunelerdendir. Cumhuriyet dönemi Türk şiirinde de birçok şairin "anne"yi mısralarına taşıdığı görülmektedir. Yahyâ Kemâl, Ahmet Hâşim, Ahmet Kutsi Tecer, Cahit Sıtkı Tarancı, Ziya Osman Saba, Necip Fazıl Kısakürek, Nâzım Hikmet Ran, Arif Nihat Asya, Gülten Akın, Sezai Karakoç, Hilmi Yavuz ve Ataol Behramoğlu gibi isimler bu bağlamda ön plana çıkmaktadır (Yayla Tosun 2009: 3). Anne sevgisine veya anneye dair hatıralara edebî eserde yer verilmesi hususunda şiir türünün bir adım önde olduğu da söylenebilir.

¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Gander-Gardiner 2010: 295-299; Cloud-Townsend 2006.

1. Hayat ve Edebiyat: Çocukluk, "Anne"yi Yitirmek, Şiir

Türk edebiyatında Tanzimat sonrasında belirginleşmeye başlayan yenilik hareketleri içerisinde yer alan şairler, genellikle batı şiirini takip etmiş ve bu şiiri benimsetmek yolunda çaba harcamışlardır. Fakat bu şairlerin batılı anlamda modern şiiri ne kadar tanıdıkları hususuna gelince çok da olumlu konuşmak mümkün değildir. Belki bu konuda yalnızca istisnalardan bahsedilebilir. Bu istisnalardan biri Yahyâ Kemâl'dir. Paris'te bulunduğu gençlik yıllarında birçok yabancı şairle tanışan ve Fransız şiirini yakından tanıma fırsatı bulan Yahyâ Kemâl, aynı zamanda klâsik Türk şiirini de dikkatle okumuş ve edindiği tüm birikimin bir mahsulü olarak özgün bir anlayışa ulaşmayı başarmıştır. Zengin hayaller ve parlak söyleyişlerle örülü şiirleri, onu dönemindeki diğer şairlerden farklı bir noktaya taşır. Öyle ki; kelimelerini özenerek seçen, şiirlerini bin bir itina ile kaleme alan Yahyâ Kemâl'i bütün bir Türk edebiyatının en titiz şairlerinden biri olarak göstermek mümkündür. Onun, bazıları tamamlanmak için yıllara ihtiyaç duyan şiirleri, öğrenildiği andan itibaren büyük ilgiyle karşılanmış; birçok dizesi ise neredeyse şiire ilgi duyan herkes tarafından bilinecek kadar yaygınlığa erişmiştir.

Sadece şairliğiyle değil tarih ve medeniyete dair fikirleriyle de Milli Edebiyat döneminde özel bir yer edinmiş olan (Uğurcan 2008: 210-223) Yahyâ Kemâl, bütün bir Türk edebiyatının en çok önem atfedilen figürlerinden biridir. Hayatı, sanatı ve fikirleri üzerine birçok çalışma hazırlandığı gibi onunla ilgili olarak kaleme alınan sayısız yazı da bu durumun açık bir kanıtıdır.² Yahyâ Kemâl, hakkında yazılar yahut eserler kaleme alan birçok kişi tarafından Türk edebiyatının zirve isimlerinden biri olarak değerlendirilirken zaman zaman bu görüşün tam aksine fikirler ileri sürüldüğü de olmuştur.³ Ancak su götürmez bir gerçek varsa o da Yahyâ Kemâl'in kendi döneminden günümüze dek üzerinde en çok konuşulup tartışılan isimlerden biri olduğudur.

² Hilmi Yücebaş, bu yazıların bir kısmını derleyerek *Bütün Cepheleriyle Yahyâ Kemâl* adlı kitapta toplamıştır (Hilmi Yücebaş, *Bütün Cepheleriyle Yahyâ Kemâl*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1953.).

³ Feyzullah Sacit Ülkü'nün *Yahyâ Kemâl'in Şiirleri ve Tenkitler* adlı kitabı, bu hususta oldukça ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Yazdığı bu kitapta Feyzullah Sacit, Yahyâ Kemâl'in büyük bir şair olmadığını iddia etmiş ve onun şiirlerinde birçok hatanın bulunduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Hatta Yahyâ Kemâl'in şiirlerinin karşısına -yazılabilecek daha iyi şiirlere örnek olarak- kendi şiirlerini yerleştirmiştir (Feyzullah Sacit Ülkü, *Yahyâ Kemâl'in Şiirleri ve Tenkitler -Büyük Şiirin Tanyerine Doğru-*, Sıralar Matbaası, İstanbul, 1965.).

Yahyâ Kemâl, 2 Aralık 1884'te Üsküp'te dünyaya gelir. Babası Üsküp Adliyesi'nde icra memurluğu yapan Nişli İbrahim Nâci Bey, annesi ise tanınmış bir şair olan Leskofçalı Galip'in yeğeni Nâkiye Hanım'dır; soyunun hem baba hem de anne tarafından Rumeli fâtilhlerine, III. Mustafa devri sancak beylerinden Şehsuvar Paşa'ya dayandığı bilinmektedir (Yetiş 1998: 13-19). Yahyâ Kemâl, kişiliğinin oluşmasında en büyük etkenlerden biri olan Üsküp'te ilköğrenimine başlamış ve çocukluğunun en güzel yıllarını yine bu şehirde yaşamıştır. Ancak babası İbrahim Nâci Bey, daha büyük ve modern bir şehir olan Selânik'te yaşamak arzusuyla aileyi peşinden sürüklemiştir:

"Annem Üsküb'ü bütün kalbiyle seviyordu. Orada ölmek, orada, İsa Bey mezarlığında, babası Dilâver Bey'in yanında gömülmek istiyordu. Üsküb onun nazarında tam bir Müslüman şehriydi. Selânik ise, bilâkis, Yahudi ve gavurla karışık bir ağyar diyârı idi. Oraya gitmekten teşe'üm ediyordu. Üsküb'den ayrılışımız feci' oldu. Selânik trenine gözyaşları içinde bindik." (Beyatlı 1986: 5)

diyen Yahyâ Kemâl, Selânik'e gidileceği sırada babasının annesine ait çeyizlik eşyayı tellallar çarşısına gönderip sattığını ve bu vakanın da gururu incinen anneyi kahırdan yataklara düşürdüğünü belirtmektedir. Nâkiye Hanım'ın Selânik'e taşınma kararından duyduğu büyük mutsuzluğa rağmen amacını gerçekleştiren ve onu çok sevdiği Üsküp'ten ayıran sorumsuz baba, böylece ailenin yaşayacağı kötü günleri de hazırlamış olur. Eğlenceye ve alkole düşkün olduğu, eşine karşı yeterli ilgiyi göstermediği anlaşılan İbrahim Nâci Bey'in tüm eksikliklerini kapatmak ve aileye nizam vermek görevini Nâkiye Hanım üstlenir. Ancak aşırı derecede hassas ve ruhen hastalıklı denecek kadar duygusal bir kadın olduğu için söz konusu süreçte yaşadığı üzüntüler sebebiyle vereme yakanır ve sağlık durumu gittikçe kötüleşir. Son günlerini Üsküp'te geçiren ve 1897 yılının Eylül ayında bu şehirde ölen Nâkiye Hanım, ardında yalnızlığın acısıyla kıvranan bir evlat bırakır:

"Annem ölmüştü. Çıldırılmış bir haldeydim. O (anda ölmek), intihar etmek istiyordum. Bu müthiş yokluğa, bu derin acıya tahammül edemiyordum. Bir deliyi tutar gibi sımsıkı tutuyorlardı; yüzümü, gözümü yıkıyorlardı. Heyhat ki ıztırâbım durmuyordu (...) Annem gibi ölmek, hemen ona kavuşmak istiyordum. İntihar vâsıtalarının ne olduğunu düşünüyordum." (Beyatlı 1986: 8)

Henüz erken bir yaşta karşılaşmak zorunda kaldığı bu durum, Yahyâ Kemâl için çok sarsıcı olmuştur. Bunu anlamak adına onun Üsküp'ten, çocukluk yıllarından, annesinden geriye kalan hâtıraları zihninin en korunaklı bir bölgesinde, ayrıntılarına dek ve bütün ömrü boyunca nasıl da muhafaza ettiği-

ne bakmak yeterli olur. Öğrencisi ve yakın dostu Tanpınar da "*Yahyâ Kemâl, sohbetlerinde gerek Üsküp'teki hayattan, gerek annesinin ölümünden sık sık bahsederdi. 'Ben anneme benzerim' sözü, Lamartine gibi onun da konuşmalarında geçerdi.*" (Tanpınar 1995: 183) derken annesinin şair için önemini vurgulamıştır.

Yahyâ Kemâl, annesini kaybetmekle yaşamının hiçbir döneminde tekrar yakalayamayacağı aile sıcaklığını da yitirmiştir. 1902'de tahsil için İstanbul'a gönderilen, 1903'te ise Paris'e giden Yahyâ Kemâl 1912 tarihinde İstanbul'a döndüğü zaman sanat ve edebiyat camiasında ismi bilinen, tarih ve medeniyet anlayışıyla dikkat çeken ve sohbetleriyle ilgi odağı haline gelen birine dönüşür. "*Yahyâ Kemâl, eve dönen adamdı, ama ömrünün sonuna kadar kadın sıcaklığının ısıttığı bir 'ev'in hasretini çekti ve hayata, doğduğu topraklardan çok uzakta, koyu bir yalnızlık içinde veda etti.*" (Ayvazoğlu 1995: 117) cümleleriyle Beşir Ayvazoğlu'nun da dile getirdiği gibi; fikirleri ve şiirleriyle sürekli heyecan uyandıran, Cumhuriyet'in ilanı sonrasında önemli görevlerde bulunan Yahyâ Kemâl'in daima yanında olan ve ona hürmet eden büyük bir kalabalıktan söz etmek mümkünse de ömrünün sonuna dek evlenmeyen ve neredeyse tüm hayatını yalnız yaşayan bir şairle karşı karşıya olduğumuz, asıl gerçektir.

Fecr-i Âti gibi etkisiz ve kısa ömürlü bir edebî topluluktan sonra da ayakta kalmayı başaran ve aktif bir şekilde sanatını devam ettiren Ahmet Hâşim'i de diğer bir istisna sayabiliriz. Dönemin diğer birçok şairi, savunduğu anlayışı yeterince temsil edemezken Hâşim'in şiirlerine ve poetikasına bakıldığında onun bu konuda çok şuurlu hareket ettiği anlaşılır. Hâşim'in bir şair olarak değeri ise ancak yakın zamanlara doğru anlaşılabilmiştir. Bazı çağdaş şairlere göre Ahmet Hâşim, batılı anlamda modern şiir geleneğini saptamak için geriye gittiğimizde ulaşılacak son halkadır (Berk 2007: 59). Geçekten de Hâşim, şiirine yönelik eleştirileri cevaplamak için kaleme aldığı "*Şiirde Mânâ*" adlı yazısında daha önceki şiir anlayışlarına pek benzemeyen, orijinal fikirler ileri sürer.⁴ Aynı zamanda *Piyâle* adlı şiir kitabının ön sözü olarak da bilinen bu yazı, günümüzde bile poetik tartışmaların odağındaki metinlerden biri olma vasfını korumaktadır. Hâşim'in bu metinde başından bu yana kısır tartışmalara mahkûm edilen birçok konuya yeni ve cesur yorumlar getirmesi, onu birçok eleştirinin hedefi haline getirdiği gibi bir taraftan da ortaya konulacak yeni fikirlerin dayanağı kılmıştır. Ahmet Hâşim, şiir anlayışını, yazdığı şiirlere tatbik etmek noktasında da

⁴ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ahmet Hâşim 1921: 113-114.

başarılı ve tutarlı bir sanatçıdır. Zaten onun şiire ilişkin görüşlerini ifade etmesi, fazlasıyla muğlak ve soyut bulunan "Bir Günün Sonunda Arzu" şiirine yöneltilelen ağır eleştiriler akabindedir. Yani önemle vurgulamak gerekir ki Hâşim, sadece yazdığı şiirler dikkate alındığında bile dönemi için oldukça mühim bir sanatçıdır. Kendine özgü kelime seçimi, iç âlemi dış dünyanın özellikleriyle ifade etmekte ulaştığı başarı ve zengin çağrışımlara kapı aralayan imge kullanımını, onu özgün bir şair kılmıştır.

Elde edilen belgelere dayanarak "1304 Hicrî, 1303 Rûmî yılında Bağdat'ta" doğduğu düşünülen (Bilgegil 1980: 483) Ahmet Hâşim'in soyu baba tarafından, çok ünlü bir aile olan, Alûsîzâdeler'e; anne tarafından ise yine tanınmış ailelerden Kâhyazâdeler'e dayanır. Yahyâ Kemâl gibi Ahmet Hâşim'in de sıradan ve düzenli bir çocukluk devresi geçirdiği söylenemez. Babası Ârif Hikmet Bey sert mizaçlı, katı bir adamken çok sıkı bir sevgiyle bağlı olduğu annesi Sâre Hanım ise tam aksine hassas, oldukça kırılğan, merhametli bir kadındır. Hâşim'in kendisi de çocukken annesi gibi zayıf ve duyarlıdır. Bu açıdan ruh halleri itibarıyla annesi ile aralarında çok güçlü bir benzerlik bulunmaktadır. Pek de mutlu bir hayat sürmediği anlaşılan Sâre Hanım'ın vereme yakalanması ise aile için hazin bir nihâyetin habercisi olur. Benzi gün geçtikçe solgunlaşan ve gitgide ölüme yürüyen annenin bu hâlini seyretmek, henüz çocuk yaştaki Hâşim için anlamlandırılması ve tahammül edilmesi zor bir durumdur. Öyle ki Sâre Hanım'ın yakalandığı hastalığa yenik düşerek 1893'te hayata veda etmesi, Hâşim için tam bir facia olur. Hayattaki tek dayanağını yitiren bu zayıf ve mahzun çocuk, ömrü boyunca bir daha kavuşamayacağı aile saadetinden de böylece kopar. Kenan Akyüz'e göre; "Ahmet Hâşim'in mânevî hayatı, çetin bir kaderin çok erken başlayan belirtileri üzerine kurulmuştur. Rûhî dünyasının ve dolayısıyla şiirlerinin hâkim atmosferine gereği gibi girebilmek ve nispeten aydınlık hükümlere varabilmek için, onun hayatının ve kaderinin özelliklerine dikkatle eğilmek kaçınılmaz bir zarûret halindedir." (Akyüz 1986: 597). Yine diğer bir anlayışa göre "Bağdat doğumlu oluş; Alûsîzâdelik ve Dicle nehri kenarı Ahmet Hâşim'in hem resmî ve hususî hayatını, hem de edebî şahsiyetini yoğuran birinci gruptaki unsurlardan" iken "Annesi, Ahmet Hâşim'in hem hayatını, hem de sanatını anlamamızı sağlayacak ikinci anahtardır." (Tural 1993: 108). Bu bağlamda Hâşim'in sanatı ve yaşamını bir arada düşünmek, onun şiirlerine getirilecek daha isabetli yorumlara kapı aralayacak gibi gözükmektedir.

Ahmet Hâşim'in şiire ilgi duymaya ve şiirler yazmaya başlaması, İstanbul yıllarına rastlar. Babasının görevi dolayısıyla düzenli bir tahsil görmediği için 1895'te İstanbul'a getirilerek Nümûne-i Terakkî okuluna yazdırılan Hâşim, bir

yıl sonra Mekteb-i Sultânî'ye yatılı olarak kaydolur. O dönemde Mekteb-i Sultânî öğrencileri arasında sanatsever bir havanın esmesi ve Hâşim'in okuldaki arkadaşları arasında Hamdullah Suphi, Emin Bülend, İzzet Melih, Abdülhâk Şinâsî, Rızâ Tevfik gibi geleceğin ünlü sanatçılarınun yer alması, onun şairliği üzerinde elbette etkili olmuştur. Fakat onun henüz oldukça genç bir yaşta ailesinden uzak kalarak yalnızlıkla tanışması, fiziksel görünümünden duyduğu memnuniyetsizlik ve hayatı yorumlayışındaki karamsarlık, yazdığı şiiri şekillendiren asıl etkenlerdir. Hâşim'in samimi arkadaşlarından Abdülhak Şinasi'nin ifadesiyle; onun "*tâli'i ve hayatını anlamak için, kendisinde bir aşağılık duygusu (complex d'infériorité) duyduğunu bilmek lâzımdır.*" (Hisar 1969: 93). Denilebilir ki hem bu noktada kendine güvensizliği hem de çocukluk yıllarında annesinin kendisine gösterdiği büyük sevgi ve ilgiyi bir daha bulamayacağına dair inancı, onu çoğu kez hayalî âlemlerin veya tabiat karşısındaki duygulanışın terennümüne sevk etmiştir. Bundan dolayıdır ki şiirlerinde derinden duyulan melankolik, marazî bir havanın varlığı hissolunur. Onun, çevresindeki insanlardan ne kadar farklı olduğunu anlatırken bedensel yapısına da değinen Hakkı Sühâ'nın ifadesiyle "*Karşıdan bakanlar, bu kaba zarfın içinde onunki kadar ince ve duygulu bir ruhun bulunabileceğini ummazlar*"mış (Gezgin 1997: 34). İnsanlar tarafından anlaşılmadığına inanan Hâşim, toplum hakkındaki düşüncelerini "*Bu sefil iştiâ, bu kirlî nazar*" dizesiyle özetlemiştir. Hakkında yazılanlara bakılırsa; onun en yakınındaki insanlarla dahi uyumsuzluk yaşayan oldukça geçimsiz ve farklı biri olduğu hususunda fikir birliği bulunduğu söylenebilir. Belki de bu görüşün somut kanıtını bulmak için yine onun yaşamına bakılmalıdır: Kırk altı yıllık yaşamı boyunca Reji İdâresi'nde ve Osmanlı Bankası'nda memurluk, İzmir Sultânîsi'nde Fransızca öğretmenliği, Sanâyî-i Nefise Mektebi'nde estetik ve mitoloji öğretmenliği yapan Ahmet Hâşim tam anlamıyla bir aile düzenine kavuşamaz; nihâyetsiz gönül maceralarıyla dolu "yalnız" bir hayat sürer. Yakın dostu Yakup Kadri'nin de hatıralarında belirttiği gibi Hâşim'in "*bütün ömrü hep yarım kalmış aşklar ve sonu gelmeyen evlenme teşebbüsleri içinde geçmiştir.*" (Karaosmanoğlu 1969: 103). Tabii Hâşim'in birçok şiirinde "*sevgili veya herhangi bir kadın motif'inin annesine ait vasıfları taşıması*" (Okay 1990: 190) da oldukça dikkate değerdir.

Ahmet Hâşim, Yahya Kemal'in aksine hatıralarını kaleme almamıştır. Üstelik Hâşim'i yakından tanıyan Abdülhâk Şinâsî, Yakup Kadri, Mîna Urgan gibi isimlerin hatıralarından edinilen bilgilere dayanarak onun içine kapanık bir yapıya sahip olduğu da söylenebilir. Dolayısıyla Hâşim'in kendi cümlelerinden yola çıkarak onun çocukluğuna ve annesine bakışını öğrenmek mümkün değildir. Fakat yazdığı şiirler, bu noktada önemli bir başvuru kaynağıdır. Nitekim

Sâre Hanım'ın ölümüyle Hâşim'in yaşadığı boşluk ve üzüntünün izleri daha sonra şiirlerine net bir şekilde yansımıştır.

2. Hassas-Mütedeyyin Anne, Üsküp ve Ölüm Düşünceleri

"İlmin derin görüşleri, aklın hükümleri
Doldurmuyor boşalmış olan hisli bir yeri."

Yahyâ Kemâl

Yahyâ Kemâl'in sanatçı kişiliğinin oluşmasında çok mühim bir yeri olan "anne", zaman zaman şiirlerinde de yer bulmuştur. Şairin annesine duyduğu özlemi ve onun ölümünü yâd edişten doğan hüznü en belirgin ifadelerle verdiği şiir, "Ufuklar" adını taşır. Bu şiirde şair, ufukları seyretmenin insan ruhuna verdiği teselliden söz eder. Ancak bu tesellinin geçici olduğunu ve ulaşılması gereken bir "rûh ufku"nun bulunduğunu belirterek bu noktada annesini hatırlar. Çünkü şair için annenin varlığı, çocukluk yılları boyunca, yaşamın darlığından sıyrılmayı sağlayan geniş ve ferah bir âlemdir. Oysa anne, çok vakitsiz bir anda hayata veda etmiş ve böylece şair, tarifsiz bir yalnızlığı yaşamaya mahkûm olmuştur:

"Annemin na'sını gördümdü;
Bakıyorken bana sâbit ve donuk gözlerle.
Acıdan çıldıracaktım.
Aradan elli dokuz yıl geçti.
Âh o sâbit bakış el'an yaradır kalbimde.
O yaşarken o semâvî, o gülümser gözler
Ne kadar engin ufuklardı bana;
Teneşir tahtası üstünde o gün,
Bakmaz olmuşlular artık bu bizim dünyâya." (Beyatlı 1995: 89, "Ufuklar")

Annenin ölümü, şairin bu hayatta yaşadığı en büyük kayıptır. Zira anılarında belirttiği gibi annesinin hastalandığı dönemde onun öleceği korkusuyla kâbuslar gören şair, bir sabah bu kâbuslardan birinin gerçeğe dönüştüğüne şahit olur:

"İçimi cehennemî bir üzüntü kemiriyordu. (...) Gece uzun müddet uyuyamadım. Yorganımın altında ağladım. Uyuyunca da korkulu rü'yâlara daldım. Bu rü'yâ içinde hayatımda en fevkalâde bir hâdise idrâk ettim: Rü'yâmda annemin son nefesini verdiğini ve muhibbesi Naîme Hanım'ın kucagında çenesinin bağlandığını görüyordum. Bu rü'yânın korkusuyla uyandım. Yataktan fırladım. Odanın kapısını açtım. Hakikaten annemi rü'yâda gördüğüm vaziyette Naîme Hanım'ın kucagında, çenesi bağlanırken gördüm. Rü'yâda gördüğüm vaziyetle bu hakîkî hâdise birbirinin aynı idi. Bir manzara,

aksettiği bir aynada nasıl görünürse rü'yâmla bu hakîkî manzara da öyle idiler." (Beyatlı 1986: 7-8)

Şair, bu etkileyici olayı ve annesinin defnedilmesi esnasında yaşadığı üzüntüyü, ömrünün sonuna dek unutamayacaktır. Öyle ki yüzünü son bir kez görmesi için ona nâşî gösterdiklerinde, annesinin donuk yüzü ve sabit bakışları karşısında içi elemle kavrulur; *"yüzünü müebbeden hayâli(n)e nakşetmek için, kalbi(n)in bütün kuvvetiyle"* seyrederek annesini (Beyatlı 1986: 9). Şair, bu hadisenin onu ne kadar etkilediğini yukarıdaki dizelerde en açık bir biçimde belirtmiştir. Bu, aradan geçen elli dokuz yıla rağmen olduğu gibi anımsanan bir ölümdür. İşte belki de en çok bu sebeple Yahyâ Kemâl'in şiirlerinde ölüm düşüncesi annenin hatırasıyla bağlantılıdır.

Şairin, doğup büyüdüğü şehir olan Üsküp için kaleme aldığı "Kaybolan Şehir"de çocukluk yıllarının özlemi, annenin kutsal hatırası ve kalple bağlı olunan bu şehrin kaybedilmesinden doğan büyük üzüntü dile getirilmiştir. Üsküp'ün anılması bir taraftan da annenin yâd edilmesine vesiledir; çünkü hem Üsküp hem de anne, şair için, yaşanan ömrün en mesut yılları demektir:

*"Fîrûze kubbelerle bizim şehrimizdi o;
Yalnız bizimdi, çehre ve rûhiyle biz'di o.*

...

*Ben girmeden hayâtı şafaklandırın çağa,
Bir sonbaharda annemi gömdük o toprağa.*

...

*Kalbimde bir hayâli kalıp kaybolan şehir!
Ayrılmanın bıraktığı hicran derindedir!*

*Çok sürse ayrılık, aradan geçse çok sene,
Biz sende olmasak bile, sen bizdesin gene."*

(Beyatlı 1995: 71-72, "Kaybolan Şehir")

Şairin Üsküp'e duyduğu güçlü bağlılık, hem onun millî hislere seslenen gerçek bir vatan toprağı olmasıyla hem de çocukluk ve ilk gençlik yıllarının derin izlerini taşımasıyla ilgilidir. Üsküp, burada bir yönüyle, merhametli annenin koruyucu kanatları altında geçen kaygısız, mutlu çocukluğun yansımasıdır. Özlemle yâd edilen anne, bu şehrin toprağına gömülmüş, bu şehre emanet edilmiştir. *"Bizim için burada mühim olan doğduğu şehrin Yahyâ Kemâl'in muhayyilesindeki yeridir. Filhakika o biraz da ölen annenin kendisidir."* (Tanpınar 1995: 184) diyen Tanpınar da "Üsküp"ün ve "anne"nin şairin zihninde aynı izdüşümü meydana getirdiğine işaret eder. Nâkiye Hanım'ın Üsküp'e bağlılığını bu şehrin

İslâmî ve millî havayı bünyesinde taşımasıyla izah etmek mümkün olduğu gibi Yahyâ Kemâl'in Üsküp'e bakışını belirleyen etkenler arasında bunlarla birlikte anneyi ve mutlu çocukluk günlerini de zikretmek gerekir. Esasen "*Üsküp'ü ebediyyen kaybetmek, çocukluğu, çocukluk aşkını, anneyi kaybetmektir; o kadar değerli olan hâtıraların şehrini neredeyse bir daha görememek demektir. Daha da somuta indirgersek annenin mezarını ziyaret imkânının bile elinden gitmesidir Üsküp'ün kaybedilmesi.*" (Kahraman 2001: 30)

Yahyâ Kemâl'in şiirleri dikkatli bir gözle okunduğunda dikkat çekici olan şudur: Ölümünden duyulan derin üzüntü dolayısıyla Yahyâ Kemâl'de anne ile ölüm düşüncesinin çoğu kez bir arada verildiği görülür. Bu açıdan kimi zaman ölüm düşüncesinden hareketle şairin duyduğu anne özlemine de gidilebilir. Buna örnek olarak verilebilecek şiirler arasında ünlü "Sessiz Gemi"yi gösterebiliriz:

*"Rıhtımda kalanlar bu seyâhatten elemli,
Günlerce siyâh ufka bakar gözleri nemli.
Biçâre gönüller! Ne giden son gemidir bu!*

Hicranlı hayâtın ne de son mâtemidir bu!" (Beyatlı 1995: 83, "Sessiz Gemi")

Rıhtımdan ayrılan gemiyle ölüm veya ayrılığın temsil edildiği bu alegorik anlatımda, şairi çocuk yaşta yalnız bırakıp öte dünyaya göçen hasta anne de anımsanabilir. Sonu ölümle bağlanan yaşam macerasının herkes için aynı olduğu bilinci de dizelerde kendine yer bulmakla birlikte baştan sona sezilen koyu bir hüznün hissidir. Çünkü şiir, yalnızlığa kurulu bir ömrün yansımalarıyla şekillenmiştir. Öyle ki şair, bir başka şiirinde:

*"İlmin derin görüşleri, aklın hükümleri
Doldurmuyor boşalmış olan hisli bir yeri."*

(Beyatlı 1995: 103, "Duyuş ve Düşünüş")

derken yaşam ve ölüm gerçeğinin bilincinde olmakla acı çekmekten kurtulmanın mümkün olmadığını ifade etmiştir. Er ya da geç her yaşamın ölümle bağlı olduğunu bilmek, şairin acısını dindirmeye yeter bir gerekçe değildir. Çünkü ölüm yahut ayrılık, geride kalan kimsenin ruhunda acımasız bir bölünmeyi gerçekleştirir; kendi ölümüne yürüyene dek duyulan eksikliğin kahrını taşımakla yükümlüdür kişi. Çekilen acılara rağmen bunu olgunlukla karşılamak ise hayatın gereğidir ve Yahyâ Kemâl, dünyaya işte tam da bu perspektiften bakar. Bu anlayışı görmek için onun rubâî formundaki şiirlerinden birine başvurmak gerekir:

"Her rind bu bezmin nedir encâmı bilir

Dünyâmızı nâgâh zalâm örtebilir

Bir bitmeyecek şevk verirken beste

Bir tel kopar âhenk ebediyyen kesilir" (Beyatlı 1988: 36, "Vehbî'ye")

Şair, iç âlemini huzur ve mutluluğa gark eden kusursuz besteyi dinlerken ansızın o hayatî tel kopmuş ve her şey acı bir sessizliğe gömülmüştür. Fakat bu nihayet her yaşamın kaçınılmaz sonu olduğu için, soluk almaya, yürekte biriktirilen anılarla; bu anıların beraberinde getirdiği hüznün ve acılarla devam etmek kaçınılmazdır.

Annesinin ölümünden duyduğu acının ve anneye duyulan özlemin Yahyâ Kemâl şiirine yansımaları konusunda dikkat çekici bir başka kullanım "anne toprak" ifadesi çerçevesinde şekillenir. Şairin birkaç kez yer verdiği bu kullanım, bizi yine ölüm düşüncesinin şairin zihninde tuttuğu yere ve anne özlemine götürebilir. Yahyâ Kemâl'in, annesinin ölümü karşısında yaşadığı acıyı ve şoku tekrar hatırlayacak olursak ölüm düşüncesinin de çoğu kez bu hadiseyle bağlantılı olarak anlamlandırılması doğal karşılanmalıdır.

"Yaprak nasıl düşerse akıp kaybolan suya,

Rûh öyle yollanır uyanılmaz bir uykuya,

Duymaz bu anda taş gibi kalbinde bir sızı;

Farketmez anne toprak ölüm mâcerâmızı." (Beyatlı 1995: 80, "Sonbahar")

dizeleri her ne kadar Yahyâ Kemâl'in hatıralarında anlattığı merhametli, aşırı hassas ve duygulu anne ile "taş kalpli anne toprak" arasında bir benzerlik kurmayı zorlaştırıyorsa da şiirin tamamında sonbahar mevsimiyle bağlantılı olarak yansıtılan ölüm hissi ve "toprağa dönüş - anneye dönüş" düşüncesi bizi yine annenin ölümüne götürür. Bu bağlantıya dair daha net yorum yapmaya imkân tanıyan şiir ise "Moda'da Mayıs" adını taşımaktadır. Mayıs ayının dolaşısıyla ilkbahar mevsiminin bütün güzelliğiyle aksettiği, yeniden hayat verdiği tabiatın tasvir olunduğu bu şiirde, şair öylesine bir ruh coşkunluğuyla mest olur ki "anne toprak" bu kez sevgi dolu kalbiyle etrafa güzellik saçmaktadır:

"Sürekli sevgiyi duydukça anne toprak'tan.

İçimde korku nedir kalmıyor yok olmaktan.

Hayâtı râyiha sihriyle sindiren toprak,

Bugün ne semtine baksam, çiçek, çimen, yaprak!

İçinde râhata varmış yatan azîz ölümler

Demek ki böyle bahâr örtüsüyle örtülüler!"

(Beyatlı 1995: 96-97, "Moda'da Mayıs")

İlkbahar mevsiminin bütün renkleriyle dile gelmesine olanak sağlayan toprak, şairin ölüme dahi olumlu bakmasını sağlamıştır. Öte yandan hayatındaki her şeyden daha değerli ve önemli olan annesini toprağa emanet etmek zorunda kalan şair için artık toprak da kutsaldır. Dolayısıyla ölüm, yani toprağın kucağına gömülmek, bir anlamda anneye dönüşür. Toprağa dönüşmek, anneye kavuşmak gibi algılandığından artık korku kaynağı da değildir. Hatta denilebilir ki ölüm, bu şiirde huzura ermeyi çağrıştırmaktadır. Yine bu şiirde Yahyâ Kemâl'in yakaladığı umutlu hava, ölüm sonrasında varılacak sonsuz huzur ve dinginliğe dair inancın bir ürünüdür. Tam da bu noktada, annesini kaybettiğinde kendisini teselli edenlerin ona söyledikleri hatırlanabilir: "*Kocakarılar, ağlarsam annemin rûhu(nun) çok muztarip olacağını halbuki annemin istirahat ettiğini, cennette hepimizin birbirimize kavuşarak, mes'ûdâne bir hayat geçireceğimizi, artık orada hiçbir zaman ölmeyeceğimizi, annemin bizi yakında cennette beklediğini söylüyorlardı.*" (Beyatlı 1986: 8).

Yahyâ Kemâl'in Klasik Türk şiiri nâzım şekillerini kullanmak suretiyle kalem aldığı şiirleri ihtiva eden *Eski Şiirin Rüzgârıyla* isimli kitabında da hayatıyla ilgili bazı izler yakalamak mümkündür. Şairin hayatının önemli bir parçası olan "anne"ye onun ünlü şiirlerinden biri olan "Ezân-ı Muhammedî"de rastlıyoruz:

"Sultan Selîm-i Evvel'i râmetmeyüp ecel
Fethetmeliydi âlemi şân-ı Muhammedî

...

Üsküp'de kabr-i mâdere olsun bu nev-gazel
Bir tuhfe-î bedî' ü beyân-ı Muhammedî"

(Beyatlı 1993: 43-44, "Ezân-ı Muhammedî")

Gerek kendi yazdığı gerekse Nihad Sami Banarlı'nın derlediği hatıralarında, din ve devlet sevgisinin çocukluk yıllarında kendisinde nasıl yer ettiğine dair ipuçları veren Yahyâ Kemâl bu hususta annesini ön plana çıkarmıştır. Ona göre kendisinin dinine ve milletine bağlı biri olarak yetişmesini sağlayan annesidir. Tam manasıyla Müslüman bir kadın olan Nâkiye Hanım, titizliğine aşırı derecede düşkün biri olduğu gibi dinine de çok bağlıdır. Nitekim şair, "*Hepsinin arasında annem müstesnâ idi. Beş vakitte muntazam değilse bile, zaman zaman namaz kılardı; akşam üstleri ölümlere Yâsin okurdu; Peygamber'den ve âhiretten bahsedirdi.*" (Beyatlı 1986: 33) cümleleriyle annesinin ibadet noktasında tüm aile fertlerine kıyasla daha dindar olduğunu ifade eder ve bu hususla ilgili zihninde yer eden başka anılar da aktarır. Mesela Nâkiye Hanım, sabah namazlarından sonra *Muhammediyye* okur. Henüz çocuk yaşta olan Yahyâ Kemâl ise evin içine dolan

manevî havanın farkındadır ve bu atmosferde soluk almanın huzurunu tüm kalbiyle hisseder:

"Beyaz başörtüsü ile elindeki kitaba îmanla eğilişini hâlâ görür gibiyim. Çok yerlerini anlamadığım halde, annemin yüksek sesle ve makamla okuyuşundan dinlediğim Muhammediyye'nin o mısraları bana bizim öz mâcerâmız, evimizin, mahallemizin, Üsküb'ün ve müphem sûrette bütün milletimizin dünyâ ve âhiret mâcerâsı gibi gelirdi. Daha o yaşta Yazıcızâde Mehmed Efendi'nin Türklükle İslâmlığı yoğuran, millî, İslâmî harsını benliğimde hissetmeğe başlamıştım." (Banarlı 1997: 24-25).

diyen Yahyâ Kemâl, Kur'ân-ı Kerîm öğrenmek için ilk dersleri de annesinden almış; ayrıca Yunus Emre ilâhilerini ilk olarak onun sesinden dinlemiştir. Yine şairin hatıralarında aktardığı üzere annesi ona "Oğlum, dünyâda iki insanı sev... Peygamber Efendimizi, bir de Sultan Murad Efendimizi sev!.." (Banarlı 1997: 25) diye tembihte bulunur. Annesinin dindar ve vatansever yönü o kadar kuvvetlidir ki; bir gün misafirlerin de evde bulunduğu bir anda coşkunluğa gelerek oğlu için şehitlik mertebesini diler ve gözyaşlarına boğulur (Banarlı 1997: 26). Nâkiye Hanım'ın vatanseverlikte gösterdiği bu samimiyet ve onun dindar kimliği dikkate alınarak yorumlandığında yukarıdaki dizeler, daha geniş bir anlam çemberi meydana getirecektir.

Şair, ezan sesini Anadolu ve Rumeli topraklarının Müslümanlığını, Türklüğünü simgeliyor olması dolayısıyla çok mühim bulmaktadır. Zaten bu düşüncüyü hem birçok şiirinde derinden hissettirmiş; hem de "Ezansız Semtler" (Bkz. Beyatlı 2008: 101-104) başlıklı yazısında çok açık bir biçimde dile getirmiştir. Esasen "1921-1922 yıllarında Tevhîd-i Efkâr'da yazdığı yazılarda, Yahyâ Kemâl, İstanbul semtlerindeki mânevî havayı, bu havayı meydana getiren Türk-İslâm imanını ve vatan toprağının tekevvün edişini anlatır." (Şenler 1997: 186). Annesinin dine duyduğu hürmet ve beslediği sevgiden etkilenmiş olan Yahyâ Kemâl, İslâmiyet olgusu üzerinde önemle durmakla birlikte "Türk Müslümanlığı ile Arap Müslümanlığını birbirinden ayırır. Ona göre, Türk Müslümanlığı daha yeni bir îmân sentezidir ve birçok cepheleriyle millîdir. Bunun içindir ki Yahyâ Kemâl, İslâm'a, ona Türk milletinin verdiği anlamla ve kattığı unsurlarla bağlıdır." (Özbalcı 1996: 74). Adile Ayda'nın da belirttiği gibi Yahyâ Kemâl'in ön plâna çıkan asıl yönü milliyetçiliği olup İslâm dini, ona göre, Türklük bilincinin teşekkülü bakımından olmazsa olmaz bir değerdir (Ayda 1977: 6). "Yani onun için İslâmiyet, vaz' etmiş olduğu birtakım prensipler veya getirdiği hakikatler itibarıyla değil de, Türk toplumunun dokuz asırdır benimseyip kabul ettiği, hayatını ona göre şekillendirdiği dini olduğu için bir değer ifade etmektedir." (Uçman 2008: 242). İslâmiyet'in dünya üzerindeki selâmeti noktasında ise Türklerin çok büyük öneme sahip olduğu görüşü, yine onun

temel vurgularındandır. Din ve milliyet odaklı bu anlayışın canlı ifadesi içinse yazdığı şiirlere bakmak gerekir. Nitekim alıntılarımız ilk beyitte görüldüğü üzere Sultan I. Selim'in ecele boyun eğmek zorunda kaldığı için dünyayı fethedemeyişine; dolayısıyla dünyanın mübarek ezan sesinden, Hz. Peygamber'in şanını tanımaktan mahrum kaldığına değinen şair, son beyitte ise yazdığı bu gazeli güzel bir hediye olarak annesinin Üsküp'teki kabrine sunduğunu söylemektedir. İslâm dinine, Hz. Peygamber'e ve milletine tüm kalbiyle bağlı olan dindar ve vatansever anne; halis bir vatan toprağı olan Üsküp ve bu topraklara ruh kazandıran ezan sesinin şiirdeki beraberliği dikkate alındığında Yahyâ Kemâl'in bu şiirde inşa ettiği düzenin onun his ve fikir dünyasındaki temeli daha iyi kavranabilir. Yahyâ Kemâl'de bu anlayış öylesine sağlam bir bütün halini almıştır ki bunu meydana getiren öğelerden birini diğerinden ayırmak mümkün değildir. Öte yandan bu şiirde de yine annenin kabri hatırlanmak suretiyle ölüm düşüncesine gidildiği dikkatlerden kaçmaz. Annesini kaybetmekle bu dünyada kendisi için en yaralayıcı gerçekle yüz yüze kaldığını bildiğimiz şair için ölüm mefhumunu şekillendiren olgulardan biri de bu olmuştur. Bundan ötürüdür ki şair, ölüm düşüncelerini mısralara döktüğü anlarda annesini de mütemadiyen yâd etmiştir.

Hayatı, şahsiyeti ve fikirleri üzerinde annesi Nâkiye Hanım'ın yaptığı tesiri "*Bu dil ağzımda annemin sütüdür*" (Beyatlı 1997: 65) dizesiyle en öz biçimde açığa vuran Yahyâ Kemâl, onu neredeyse sanatının temelini yerleştirmiştir. Çünkü her şeyden önce -bin bir titizlikle meydana getirdiği şiirleri ilhâm eden- Türkçe, ona annesinin bir yadigârıdır.

3. İnce Ruhlu-Müteverrim Anne, Dicle Kıyıları ve Melâl Sağanağı

*"Ey eski kamer, sen bizi elbette bilirsin!
Annemdi o nûrunu gezen zill-ı mehâsin,
Bendim o çocuk, bendim o sîmâ-yı tahayyür"*

Ahmet Hâşim

Döneminin diğer şairlerinden belirgin bir çizgiyle ayrılan Ahmet Hâşim'in şiirlerinin şekillenmesinde neredeyse en önemli etken, yaşadığı çocukluk yıllarında bulunduğu ortamdır. Bunu annesi, Bağdat geceleri ve Dicle kıyıları tamamlar. Belki de Hâşim, taşıdığı şair duyarlılığını çocukluk yıllarına, annesiyle arasındaki güçlü sevgi bağına ve ilk anılarının kaynağı olan Bağdat'a borçludur.

Hâşim'in özellikle Servet-i Fünûn özentisiyle yazdığı ilk şiirler sonrasında kaleme aldığı ve *Şi'r-i Kamer* adıyla yayımladığı kitabındaki şiirlerin birçoğuna

da çocukluk yıllarının izlerini görmek mümkündür. Bilindiği üzere Hâşim'in çocukluğu Bağdat'ta, aksi ve sınırlı bir baba ile duygusal, merhametli ve oldukça duyarlı bir anne arasında geçmiştir. Bağdat'ın kavurucu sıcağını takip eden serin gecelerinde, soluk benizli annesinin elinden tutup yıldızlı bir göğün altında dolaşırken parıldayan Dicle kıyılarını seyre dalmak, onun çocukluk yaşamının bir parçasıdır. Üstelik yapılan gezintiler hem Hâşim'in hem de Sâre Hanım'ın duygusal dünyasını kavramak açısından büyük öneme sahiptir. Çünkü bu "gezintiler, çocukla anneyi birbirine daha çok bağlar. Çocuk, babasından göremediği sevgiyi annesinde bulur. Anne, kocasından göremediği ilgiyi çocuğunda bulur. İkisi de birbirleri için birer dayanaktırlar, birer avunma ve umutlanma pınarıdırlar." (Bezirci 1986: 45). Sâre Hanım'ın iç dünyasını çocuk Hâşim'in gözlerinden okumak noktasında, "Çıktığın Geceler" şiirinden hareketle, Beşir Ayvazoğlu'nun yaptığı isabetli tespiti de hatırlatmak gerekir:

"Çocukluğunun ilk yıllarını 'Her bir şeyi pür-hande yapan mâzî-i mes'ûd' diye tarif eden Hâşim, hemen ardından, mutluluğunun kaynağı olan annesinin gözleri için 'Bir lâhza sevilmiş, unutulmuş, keder-âlûd / Rüyâlı kadın gözleri' diyor. Bu mısralardan hareketle, Sâre Hanım'ın Ârif Hikmet Bey'le evliliğinde hayal kırıklığına uğradığı, 'bir lâhza sevil'dikten sonra ihmal edildiği, unutulduğu söylenebilir." (Ayvazoğlu 2002: 43).

Öte yandan, Sâre Hanım'ı ve Hâşim'i daha iyi anlamak açısından imkân sunan Dicle gezintilerinin Hâşim'in yazdığı şiirlere aksettiği de gözlerden kaçmaz. Hatta Dicle kıyılarında geçen demlerin anısı, Hâşim'in şiirlerinin gözümüzde canlandırdığı bilindik bir manzaraya dönüşür.

Hâşim'in şiirlerinde annesine dair izleri ilk şiirlerinden birinde; 1908 yılında *Âşiyân*'da yayımlanan "Hilâl-i Semen" isimli manzumede görürüz:

"Daha pek yavru, pek küçükken ben,
Büyük annem tutardı alnımdan,
'-Bana bak, böyle dilberim!' derdi.
Sonra mâh-ı nev-incilâyâ bakar,
Leb-i mağmûmu bir bükâ saklar,
Bir hitâb-ı semâyı dinlerdi.
Ey hayâtımda her doğan derdi
Kalbeden bir ziyâ-yı hissîye,
Bu duâsıydı eski bir rûhun
Sis ve zulmette gizli âtiye.
Leyle-i gayb, sırr-ı müstakbel,
Çeşm-i sâfında hasta bir çocuğun" (Hâşim 1994: 212, "Hilâl-i Semen")

Şairin, bu şiirde annesinden bahsetmediği halde hastalıklı bir görüntü çizmesi, okuyucuyu şairin tabiatından daha çok etkilendiği fikrine sevk edebilir. Fakat şiirde, hakkında pek fikir sahibi olmadığımız bir büyük anneden de söz edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında şairi etkileyenin, aile bireylerinden herhangi birinin anısı vasıtasıyla o günlere tekrar dönmenin hüznü olduğu söylenebilir. Öte yandan hasta ve hassas annenin yaşadığı acıların, ona bütün kalbiyle bağlı olan çocuğunun kalbine de sirayet ettiği duyumsanır; sürekli bahsi geçen hasta anne yerine bu kez hasta çocuk vardır. Belki de karşımızdaki hasta annenin ölümüyle dünyada bir başına kalan çocuğun şiiridir.

Şi'r-i Kamer'de yer alan şiirlerin çoğunda anneye duyulan özlemin yankılandığı söylenebilir. Zaten bu kitaptaki şiirlerin Meşrutiyet sonrasında *Resimli Kitap* mecmuasında "Dicle'nin ve Annemin Hâtıraları" adı altında yayımlandığı bilinmektedir (Hisar 1969: 17). Kitapta anneye ait hâtıraların açık bir biçimde sezdirildiği ilk şiirlerden biri "O" başlığını taşır. Bu şiirde Dicle kıyılarındaki gece yürüyüşlerine eşsiz ve adeta sihirli bir atmosfer sağlayan aya seslenen şair, ayın nurlu ama bir taraftan da solgun ışığı ile hasta annenin ruh hâli arasında bağlantı kurmaktadır. Şiirin arka planında ise annesinin çektiği acıları kalben hisseden çocuk Hâşim'in ince duyarlılığı sezilir:

"Bir hasta kadın, Dicle'nin üstünde, her akşam
Bir hasta çocuk gezdirerek, çöllere gül-fâm
Sisler uzanırken, o senin doğmanı bekler

...

Sâhilleri sessiz dolaşan hasta hayâle
Bir nûr-ı tesellî taşır alnındaki hâle
Hattâ o soluk çehreye nûrun dokunurken
Bir bûseye benzerdi ki gelmiş ona senden.

...

Sâkin soluyorken gece eşbâh u avâlim
Yalnız o ziyâlarda kalır sâkin ü muzlîm.
Ey mâh, cebînin o cebîn, keder ü gam

Altında o yorgun o soluk heykel-i mâtem.." (Hâşim 1994: 109-110, "O")

"Sensiz" başlıklı şiirde de çocukluk hâtıraları ve annenin hayali okuyucuya şiir boyunca hissettirilir. Bağdat'ta, yıldızların silik ışığı altında ve Dicle'nin karanlığı bölen parıltısı eşliğinde yürüyen anne ve çocuk, adeta marazî bir hissîlikle tasvir edilir. Solgun yüzü ve hastalıklı adımlarıyla gözümüzde canlanan annenin ruh hâli aynı zamanda bulunduğu mekânla da uyumludur. Çocuksa yine en az anne kadar hassas ve duygusaldır. Anne ve çocuk, Dicle'nin

kıyısında durmuş ve bu nehrin geceye yaydığı ışıltıyı seyre dalmışlardır. Dalgın ve düşünceli haliyle, gözlerinde yıldızların aksi ve hüznlerle kuşatılmış yüzünün çizgileriyle anne, çocuk için, yaşanılan âlemin en büyüleyici parçasıdır; ömür boyu unutulamayacak merhamet kaynağıdır. Hastalığın annesini kendisinden koparacağını düşünmesi ise büyük bir korku hissi uyandırır ve çocuk, karanlığı kaygıyla seyre dalar.

"Annemle karanlık geceler ba'zı çıkardık.
Boşlukta denizler gibi yokluk ve karanlık

...

Göklerde ararken o kadın çehreni, ey mâh!
Bilsen o çocuk, bilsen o mahlûk-ı ziyâ-hâh
Zulmette neler hissederek korku duyardı:
Gûyâ ki hafî bir nefesin nefhâ-i serdi
Rûhunda bu ferdâ-yı siyeh-rengi fısıldar.

...

Dinlerdik onun şi'rini ben lâl, o hayâlî
Lâkin ne kadar hüzn ile tev'emdi meâli
Lâkin ne kadar târ idi sensiz o nazarlar!
Gûyâ, o zaman, nûrunu, ey mâh-ı mükedder,
Eylerdi semâ lü'lü-i hüznüyle telâfi;
Yıldızları göklerden alıp bir yed-i mahfi
Bir bir o donuk gözlerin a'mâkına îsâr
Eylerdi ve zulmette koşarken yine rüzgâr
Rûhumda benim korku, ölüm, leyle-i târîk
Çeşminde onun aks-i kevâkible dönerdik..." (Hâşim 1994: 111-113, "Sensiz")

Çocuğun taşıdığı hüzn öylesine derindir ki onun gözünde bütün tabiat unsurları uğursuz ve kötü bir geleceği haber verircesine olumsuz görünümlere bürünürler. Geceler, karanlık, rüzgâr ve ağaçlar ruhu bunaltan korkulu atmosferin birer parçasıdır. Hatta ay ışığı bile olsa "Tâ ufka asılmış sarı bir lem'ayı muğber"den ibarettir. Çocuğun hissettiği korku ve kaygıya nihayet verecek güçlü bir umuttan söz etmek mümkün değildir. Tamamen bedbîn bir ruh hali hakim olmakla beraber denilebilir ki Dicle'nin karanlık geceyi bölen aydınlığı, çocuk için az da olsa teselli verici bir huzur kaynağıdır. Nitekim Dicle, diğer tüm tabiat unsurlarının aksine ruha katı ve acımasız değil; yumuşak, hisli bir gam aksettirir.

"Ondan yalnız rûha gelir bir gam-ı mûnis
Yalnız o, karanlıklara rağmen yine pür-his,

*Yalnız... Bu kamersiz gecenin zîr-i perinde
Bir feyz-i ziyâ haşrederek âb-ı zerinde,
Bir kaafîle-i rûh-ı kevâkib gibi mahmûr,
Zulmette çizer, Dicle uzun bir reh-i pür-nûr..."* (Hâşim 1994: 112, "Sensiz")

Zaman ilerleyip de annenin hastalığı artmaya başlayınca çocuk daha çok kaygılanır. Artık "*ferdâ-yı siyeh-reng*" yaklaşmaktadır. Anne ayağa kalkamaz olmuştur ve tüller içinde yataktadır. Kocası ve çocuğu ise başucunda sessiz ve umutsuz seyretmektedirler. Merhametin, huzur ve saadetin biricik kaynağı olan annesini ölümün sessizliğiyle kuşatılmış gören çocuk için hayat, acılarla dolu bir yarına doğru ilerlemektedir. Üstelik tüm bunların bilincine varacak kadar duyarlı ve hassas olduğundan, kendisini bir hüznün denizinin ortasında buluverir:

*"Titrek, karışık, hasta, hayâlî, sarı gözler
Yerlerde açılmıştı; semâlar ölü, durgun
Olmuştu bütün hâb u hayâlât ile meskûn.
Bir vâlîde, bir zevc-i mükedder, sonra mübhem
Bir ince çocuk çehresi –ben– muzlim ü ebkem,
Bî-his uzanan hastayı durmuş düşünürken,
Akşam mütemâdî dolarak pencerelerden,
Vermişti o sâkin odanın hüznüne bir renk,
Bir reng-i kudûret ki eder bizleri dil-teng.*

*Zulmet o kadar doldu ki âfâk silindi
Elvâha, mesâfâta, yere gölgeler indi.
Solmuştu o gölgeyle o sâkit ser-i müşfik
Tüllerde yatan hastayı sarmıştı karanlık;
Gözler, ölü göller gibi bî-lem'a vü hâlî
Olmuştu bütün mevt-i muhîtât ile mâli..."* (Hâşim 1994: 116-117, "Hasta İken")

Bu dizelerde de tüm tabiat unsurlarının yine olumsuz anlamlar yüklediği söylenebilir. Hâşim'in şiirlerinin bir özelliği olarak gösterebileceğimiz bu kullanım üzerinde dikkatle durularak şiire bakıldığında, hasta annesini korku ve kaygıyla seyreden çocuğun gözüyle yorumlanmış bir tabiatın resmedildiği anlaşılır. Eşyaya ve simalara çöken gölgeler, odaya dolan ölgün hava ve akşamın iç daraltıcı karanlığı, annenin hastalığıyla birlikte. Ayrıca eklemek gerekir ki Dicle kıyılarında anne ile geçen çocukluk zamanlarının yâd edildiği şiirlerde ay veya ay ışığı önemli bir tabiat unsuru olarak vardır. Nitekim Dicle nehri üzerinde sandalla yapılan bir gezintiyi tasvir ettiği şiirinde Hâşim, solgun ve "yüce" si-

malı annesini anımsadıktan sonra onun soylu ruhuna eş olarak gökte yaydığı beyaz ışık dolayısıyla "ay"ı seçer:

"Gûyâ ki kamer! Sendin onun rûh-ı necîbi
Sendin ki eden hüznünü meh-tâba müşâbih;
Her şey o nazarlarda semâlarla müşâfih
Her şey sana bir parça yakm, sâf, ebedîydi."

(Hâşim 1994: 121, "Nehir Üzerinde")

"Hazân" adlı şiirde ise artık anne ölmüştür ve şair, annesinin merhameti, sevgisi sayesinde kendisini güvende hissettiği çocukluk günlerini acıyla anımsar. Artık birlikte çıktıkları yıldızlı gece gezintilerinden eser kalmamış ve her yeri bir sonbahar soğukluğu kaplamıştır. Annenin ölümü ardından geçen on beş yıl boyunca güneş, ufukta kanlı görünmüş; yaşanan her gün, unutulmayan o büyük acıyla sürdürülmüştür:

"Ey eski kamer, sen bizi elbette bilirsin!
Annemdi o nûrunda gezen zill-ı mehâsin,
Bendim o çocuk, bendim o sîmâ-yı tahayyür
Bir gün ki hazân ufka kızıl dalgalı bir nûr,
Bir kanlı ziyâ haşrediyorken onu bir yed
Bir bâd-ı haşîn aldı o rü'yâyı müebbed.

On beş sene evvelki hakikat hep o gündür

Rûhumda bugün zulmet-i pür-giryе onundur" (Hâşim 1994: 114, "Hazan")

Şairin annesinin ölümünden bahsettiği bu şiir, Nisan 1909'da *Resimli Kitap* mecmuasında yayımlanmıştır. Şiirin 1908'de kaleme alındığını düşünürsek Sâre Hanım'ın 1893 sonbaharında öldüğü söylenebilir. Çünkü şair, şiirde bu olayın kahryla geçen on beş yıldan bahsetmektedir (Ayvazoğlu 2002: 46). Gerçekten de annesinin ölümü Hâşim için tam bir sarsıntı olmuştur. Hatta " 'Şi'r-i Kamer'lerin hüznünlü edasına nüfuz edilince, anlaşılıyor ki, bu ölüm şairin genç kalbinde ümitsizlik, dehşet, korku, gayz, nefret ve ilâh... gibi, bilâhare Ahmet Hâşim'de tenâkuzlar kervanı hâline gelecek derin izler bırakmıştır." (Hulûsî 1947: XI). Annesine bu kadar bağlı bir çocuğun, annesinin ölümü ardından, yalnız başına, başka bir şehirde yaşamaya başlamasının da pek kolay olmadığı açıktır. Nitekim Hâşim'in, çocukluğunun unutamadığı günlerini andığı şiirlerinde "anne" dolaylı da olsa mutlaka vardır. *Şi'r-i Kamer*'deki "Nehir Üzerinde", "Çıktığın Geceleler", "Hâtîme" ve "Çöllere" başlıklı manzumeler bu duruma örnek gösterilebilir. Söz konusu şiirler de yine şairin gençlik şiirleri olup Mekteb-i Sultânî yıllarında veya hemen sonrasında yazılmıştır.

Ahmet Hâşim'in, zihnindeki hayâlî ülkeyi resmettiği ve âdeta yeni bir ütöpik âlem kurduğu meşhur şiiri "O Belde"yi şairin aradığı yaşanılacak ülke, aile olarak düşünebiliriz. Fakat o, düşlediği sevgiliyi de hastalıklı, sarı, solgun, melâle râm olmuş gibi düşünür. Bu tercihte büyük bir ihtimalle şairin, merhametini ve hassasiyetini ömrü boyunca unutamadığı hasta annesi etkilidir. Öyle ki bütün kadınların hisli, duyarlı, mahzun olduğu bir âlem düşünmektedir:

"Denizlerden

Esen bu ince hava saçlarıyla eğlensin.

Bilsen

Melâl-i hasret ü gurbetle ufk-ı şâma bakan

Bu gözlerinle, bu hüznünle sen ne dilbersin!

Ne sen,

Ne ben,

Ne de hüznünde toplanan bu mesâ,

Ne de âlâm-ı fikre bir mersâ

Olan bu mâî deniz

Melâli anlamayan nesle âşinâ değiliz.

Sana yalnız bir ince tâze kadın

Bana yalnızca eski bir budala

Diyen bugünkü beşer,

Bu sefil iştiâ, bu kirli nazar,

Bulamaz sende, bende bir ma'nâ,

Ne bu akşamda bir gam-ı nermîn

Ne de durgun denizde bir muğber

Lerze-i istitâr ü istiğnâ"

(Hâşim 1994: 157, "O Belde")

Hâşim'in, "O Belde" şiirinde hayal ve tasvir ettiği kadınlara ait özelliklerin annesinde de bulunduğunu belirten Mehmet Kaplan'a göre; "Hâşim'in ideal ülkesi, çocukluğunda yaşadığı anların idealize edilmiş bir şeklidir." (Kaplan 1992: 483). Gerçekten de Hâşim için annesi, yeryüzünde eşi bulunamayacak kadar müstesna bir kadındır. Dolayısıyla kalbinde annesinden geriye kalan büyük boşluğu tam anlamıyla doldurabilecek başka bir kadından söz etmek mümkün görünmemektedir. Onu tanıma şansı bulmuş bir isim olan Mina Urgan'ın cümleleri de bu görüşü destekler yöndedir: "Ahmet Hâşim, mutluluk olasılıklarını elinin tersiyle iterdi. Altı yaşındayken annesini yitirmişti. Küçükken öksüz kalanların hüznü çökmüştü üstüne. (...) Evlenmeye kalkardı zaman zaman. Sonra da bir bahane uydurup vazgeçerdi." (Urgan 1998: 208). Birtakım bahanelerle son anda iptal edilen izdivaç kararları, âşık olunduğu hızda unutulmuş sevgililer, lüks ve refâhtan mahrum sürdürülmüş yalnız bir yaşam, annesinin ölümü sonrasında Hâşim'in içine

gömüldüğü karamsar, mutsuz ve uyumsuz karakteri ifade eder. Hâşim'in yaşamı, ona dair yazılanlar ve şiirleri dikkatle incelendiği zaman bu yargıya varmayı sağlayacak birçok haklı sebep göstermek mümkün olmaktadır.

Sonuç

Yakın dönem Türk edebiyatında iz bırakmış iki önemli isim olan Yahyâ Kemâl ve Ahmet Hâşim'in şiirleri, hayat-edebiyat ilişkisi bağlamında dikkate değer örnekler sunmaktadır. Annenin erken yaşta yitirilmesi ve bu ölüm olayının ardından yaşanan boşluk hissi, onları büyük ölçüde etkilemiştir. Dolayısıyla, hayatın edebî esere yansımaları noktasında, bu sanatçıların şiirlerinde "anne"nin çoğu kez yâd edildiğini görmek mümkündür.

Yahyâ Kemâl'in fikirlerinin ve sanat anlayışının şekillenmesinde en az Paris yılları ve İstanbul kadar etkili olan unsurlardan biri de Üsküp şehrinde geçen çocukluk yılları ve annedir. Ailesinin akıbeti noktasında yeterince hassasiyet göstermediği anlaşılan babanın aksine; rikkat ve merhametiyle çocuklarının üstüne titreyen Nâkiye Hanım, Yahyâ Kemâl'in gözünde tam bir mükemmellik abidesidir. Bundan ötürüdür ki Nâkiye Hanım'ın ölümü şair için çok sarsıcı olmuş ve ömür boyu unutulmayacak bir acıya dönüşmüştür. Şiirlerinde zaman zaman annesinin hatırasını terennüm eden şairin, onu hep ölüm gerçeğiyle bir arada hatırlaması da rastlantı değildir. Annenin ölümü onda öylesine derin bir yara açmıştır ki öldüğü zaman "anne toprak"a döneceğini düşünür. Hatta bahar mevsimiyle beraber toprağın canlanıp her yere güzellikler saçması, annenin toprakta yatıyor olmasıyla izah edilir. Böyle anlarda şairin kalbindeki korku da silinir. Çünkü ölmek, onun için artık belki de anneye kavuşmaktır. Üsküp ise annenin defnedildiği şehir olması dolayısıyla şairin gözünde mukaddes bir Osmanlı şehrine dönüşür. Nâkiye Hanım, Türk-İslâm geleneğine uygun hayat anlayışı dolayısıyla ideal Müslüman Türk kadınına da simgeler. Dinine ve milletine bağlı bir annenin terbiyesiyle yetişmek, sonraki yıllarda Yahyâ Kemâl'in düşünce dünyasında büyük ölçüde belirleyici olmuştur. Tüm bunların yanı sıra anne, somut bir biçimde, Yahyâ Kemâl'in yaşamını da etkilemiştir. Öyle ki; onun yalnızlığı seçmesinin sebeplerinden biri olarak hayatı boyunca "mükemmelliğin abidesi diye gördüğü annesi kadar hiç kimseye bağlanamayışı" ileri sürülebilir.

Ahmet Hâşim'in yazdığı hemen her şiirde yitirilmiş huzur ve güzellikleri, onun kendine özgü marazî yalnızlığını fark etmek mümkündür. Fakat anne, onun şiirlerinde özel bir yere sahiptir. Çünkü Sâire Hanım çocuğuna gösterdiği ilgi ve merhametiyle, ince ruhlu ve kırılğan yapısıyla Hâşim'i en çok etkileyen

insan olmuştur. Denilebilir ki Yahyâ Kemâl gibi Ahmet Hâşim için de "anne", bütün bir yaşam serüveninin en mühim parçalarındandır. Nasıl ki Yahyâ Kemâl sorumsuz babasının yaptıklarından acı çeken annesiyle özel bir duygusal iletişim dünyası kurmuşsa Hâşim de sert mizaçlı babasının ilgisizliğinden mustarip olan annesine aşırı derecede bağlı bir çocukluk geçirmiştir. Hâşim'in annesini küçük yaşlarda kaybettikten sonra İstanbul gibi tanımadığı bir şehre getirilmesi ise yaşadığı yalnızlık hissini daha çok derinleştirmiştir. Çünkü annesiyle aralarındaki sevgi bağı oldukça güçlüdür ve annenin ölümü, Hâşim için tam bir yıkım olmuştur. Nitekim annesine bağlılığı ve annesinin ölümünden duyduğu acı, şiirlerine de fazlasıyla yansır ve Bağdat'tayken anneye çıkılan gezintileri anımsayıp, onun şiirlerinde en çok kullandığı sığınak olarak belirir. Bu anımsayışlarda hasta ve mutsuz anne, etkileyici tabiat manzaralarıyla Dicle kıyıları ve annenin hastalığı-ölümü karşısında duygusal sarsıntılara maruz kalan zayıf çocuk resmedilir. Belki de şairin -annesi gibi- taşıdığı hastalıklı ruh hâliyle ömrü boyunca yalnız kalmayı seçmesi de bu anılarla kurduğu bağ ile alakalıdır. Yine onun şiirlerinde hayalini kurduğu ince ruhlu, mahzun sevgiliyi bulamayışını; hatta bu sevgiliyi bulabilmek konusundaki umutsuzluğunu, hatırası onlarca şiirde özlemle yâd edilen Sâre Hanım'ın yitirilişi ile izah etmek mümkün olabilir.

Hayatlarında olduğu kadar sanatlarında da "anne"nin etkisini taşımaları ve anneye ait hatıralardan mülhem şiirler kaleme almış olmaları itibariyle Yahyâ Kemâl ve Ahmet Hâşim birtakım benzerlikler arz etmektedir. Anne, hem Yahyâ Kemâl'de hem de Ahmet Hâşim'de sevgi ve özlemle hatırlanan, ölümünden ömür boyu ıstırap duyulan kutsal bir varlıktır. Ancak Yahyâ Kemâl'de dinî ve millî terbiyenin, tarih ve medeniyet fikrinin şekillenmesinde etkili olduğu halde, annenin, Hâşim için böyle bir anlam taşıdığından söz etmek mümkün değildir. Hâşim için anne, bir zamanlar merhamet dolu kalbiyle huzur ve güven bahşeden, kusursuz fakat erken yitirilmiş bir sığınaktır. Onun ölümünü hatırlamak ise hiç eskimeyen bir hüznün ve her seferinde yepyeni bir cehennemdir. ©

KAYNAKLAR

- AHMET HÂŞİM (1921). "Şiirde Mânâ", *Dergâh Mecmuası*, S. 8, İstanbul.
- AHMET HÂŞİM (1994). *Bütün Şiirleri/hzl.* İnci Enginün-Zeynep Kerman, 2. Baskı, İstanbul: Dergâh Yay.
- AKYÜZ, Kenan (1986). *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, 4. bs., İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- AYDA, Âdile (1977). "Yahyâ Kemâl'in Şiir Dünyası", *Hisar*, S. 164, Ankara.
- AYVAZOĞLU, Beşir (1995). *Eve Dönen Adam Yahyâ Kemâl*, 2. bs, İstanbul: Ötüken Yay.
- AYVAZOĞLU, Beşir (2002). *Ömrüm Benim Bir Ateşti (Ahmet Hâşim'in Hayatı-Sanatı-Estetiği-Dramı)*, 2. bs., İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BANARLI, Nihad Sami (1997). *Yahyâ Kemâl'in Hâtıraları*, 2. bs., İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yay.
- BERK, İlhan (2007). *Poetika*, 3. Baskı, İstanbul:Yapı Kredi Yayınları.
- BEYATLI, Yahyâ Kemâl (1986). *Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hâtıralarım*, 3. Baskı, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yay.
- BEYATLI, Yahyâ Kemâl (1988). *Rubâiler ve Hayyam Rubâilerini Türkçe Söyleyiş*, 3. Baskı, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yay.
- BEYATLI, Yahyâ Kemâl (1993). *Eski Şiirin Rüzgârıyla*, 5. Baskı, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yay.
- BEYATLI, Yahyâ Kemâl (1995). *Kendi Gök Kubbemiz*, 2. Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- BEYATLI, Yahyâ Kemâl (1997). *Bitmemiş Şiirler*, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yay.
- BEYATLI, Yahyâ Kemâl (2008). "Ezansız Semtler", *Azîz İstanbul*, 11. Baskı, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yay.
- BEZİRCİ, Âsım (1986). *Ahmet Hâşim (Yaşamı-Kişiliği-Sanatı-Seçme Şiirleri)*, 5. Basım, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- BİLGEGİL, M. Kaya (1980). "Ahmed Hâşim'e Dair Bazı Vesikalar", *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar II*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay.
- CLOUD, Henry-TOWNSEND, John (2006). *Anne Faktörü* / çev. Emel Aksay, 4. Basım, İstanbul: Sistem Yay.
- GANDER, Mary J.-GARDINER, Harry W. (2010). *Çocuk ve Ergen Gelişimi* / çev. Ali Dönmez-Bekir Onur-Nermin Çelen, Ankara: İmge Kitabevi.

- GEZGİN, Hakkı Sühâ (1997). *Edebî Portreler* / Haz. Beşir Ayvazoğlu, 1. Baskı, İstanbul: Timaş Yay.
- HİSAR, Abdülhak Şinâsî (1969). *Ahmet Hâşim-Yahyâ Kemâl'e Vedâ*, İstanbul: Varlık Yay.
- HULÛSÎ, Şerif (1947). *Ahmet Hâşim*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- KAHRAMAN, Âlim (2001). "Şairin Kalbindeki Şehir", *Edebiyatın Saklı Dili*, İstanbul: İz Yay.
- KAPLAN, Mehmet (1992). "O Belde'nin Tahlili", *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I*, 2. Baskı, İstanbul: Dergâh Yay.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri (1969). *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, 1. Basım, Ankara: Bilgi Yay.
- OKAY, Orhan (1990). "Ahmet Hâşim'in Şiirlerinin Sembolizm Açısından Yorumu", *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, 1. bs, İstanbul: Dergâh Yay.
- ÖZBALCI, Mustafa (1996). *Yahyâ Kemâl'in Duygu ve Düşünce Dünyası*, 2. Basım, Ankara: Akçağ Yay.
- ŞENLER, Yaşar (1997). *Kültür ve Edebiyata Dair Görüşleriyle Yahyâ Kemâl*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- UÇMAN, Abdullah (2008). "Yahyâ Kemâl'de Dinî Duygu ve Tasavvuf Düşüncesi", *Yahyâ Kemâl Beyatlı -Ölümünün 50. Yılı-* / Editör: Kâzım Yetiş, İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- UĞURCAN, Sema (2008). "Yahyâ Kemâl'in Tarihî Dünyası", *Yahyâ Kemâl Beyatlı -Ölümünün 50. Yılı/Ed: Kâzım Yetiş*, İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bak. Yay.
- URGAN, Mîna (1998). *Bir Dinozorun Anıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- ÜLKÜ, Feyzullah Sacit (1965). *Yahyâ Kemâl'in Şiirleri ve Tenkitler -Büyük Şiirin Tanyerine Doğru-*, İstanbul: Sıralar Matbaası.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1995). *Yahyâ Kemâl*, 3. Baskı, İstanbul: Dergâh Yay.
- TURAL, Sadık (1993). "Ahmet Hâşim'in Hayatının Ana Çizgileri", *Şahsiyetler ve Eserler*, Ankara: Ecdâd Yayınları.
- WECHSELBERG, Klaus-PUYN, Ulrike (1996). *Anne ve Çocuk* / çev. Erdoğan Kınalıbay, 7. bs, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- YAYLA TOSUN, Hülya (2009). *Cumhuriyet Dönemi Şiirinde Anne* / Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- YETİŞ, Kâzım (1998). *Yahyâ Kemâl I (Hayatı)*, 1. bs, İstanbul: Fetih Cemiyeti Yay.
- YÜCEBAŞ, Hilmi (1953). *Bütün Cepheleriyle Yahyâ Kemâl*, İstanbul: Fakülteler Matbaası.

